

शृङ्गिकौमुदी ।

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एसियाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया

अनुमत्या

भट्टपत्नीनिवासिना

श्रीकमलकृष्णस्मृतिभूषणेन

संस्कृता ।

— . —

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीसपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया प्रकाशिता च ।

१९०५ बृहत्पत्रे ।

वर्षक्रियाकौमुदी ।

श्रीश्रीसीतारामाभ्यां नमः ॥

चिन्ताश्लोयति धातरि ब्रजबधूचितेषु पाशौयति
श्रीराजि स्तुवति प्रसादविहितश्यामाम्बुजश्लोयति ।
यन्नेवाञ्जलयातुरौ जलधिजावक्त्राम्बुजेऽश्लोयति
चौणौभारहराय यादवकुलोत्तंसाय तस्मै नमः ॥१॥

धुनोतु ध्वान्तमस्माकमन्तस्त्रिन्ताभिसम्भृतम् ।

गोविन्दवदनोदस्यत्पाञ्चजन्यजयध्वनिः ॥२॥

येन ज्योतिषपङ्कजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्बायितं ।

श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामराणायितम् ।

वेदान्तस्तुतिसन्ततिनिपथगोम्नेषे हिमाद्रौयितं

केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः सतां दृग्बिधः ॥३॥

तत्तनुजम्बा विदुषामसुरागमधूलिकाभिरासिक्तः ।

मधुरिपुपदारविन्दब्रह्मानृतमाधुरौरसाभिज्ञः ॥४॥

आलोच्योखिलसंयद्दानविकलं दुष्टा पुराणान्यपि

प्रोक्ताः सम्यगथो विविच्य मुनिभिर्भगवादिभिः संहिताः ।

श्रीमन्नातपदारविन्दविलसद्भूलिभरोद्देशतः

श्रीगोविन्दकविः करोति ललितां वर्षक्रियाकौमुदीम् ॥५॥

अथ संवत्सरकृत्ये निरूपणीये प्रायशः कर्माधिकरणतया विहितानां तिथीनां प्राधान्यात् प्रथमं तावत्तिथिस्वरूपनिरूपण-पूर्वकं कर्मापयुक्तभागा निरूप्यन्ते ।

तिथिस्वरूपमुक्तं सूर्यसिद्धान्ते,—

अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

१[भागैर्द्वादशभिस्तस्यान्तिथिसान्द्रमसं दिनम् ॥]

तच्चन्द्रयानमंग्रेस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः ।

अभावस्यान्तर्द्वारेण सूर्याचन्द्रमसोः सहावस्थाननियमः, प्रतिपदा-रम्भे अर्कादिनिर्गतः स न शशी प्रत्यहमर्कात् प्राचीं दिशं प्रयाति तत्प्रत्यहं चन्द्रस्य प्रयाणं द्वादशभिरंगैः परिमितं तिथिरेका ज्ञेया । यावता कालेनार्कमवधिं कृत्वा द्वादशांगपर्यन्तं चन्द्रस्य प्रयाणं स्यात् स कालः तिथिः स्यादित्यर्थः ।

• तच्च चन्द्रस्य द्वादशांगप्रयाणं कदाचित् समगत्या षष्टिभिर्दण्डैः कदाचिन्मन्दगत्या किञ्चिदधिकैः कदाचिच्च शीघ्रगत्या किञ्चि-ज्यूनेर्भवति । एवं त्रिंशद्वादशांगप्रयाणे त्रिंशत्तिथयः स्युः पुनरपि दर्शान्ते सहावस्थानमिति । तामासु त्रिंशत्तिथीनां यथाक्रमं प्रति-पदादयः संज्ञाः ।

प्रथमपञ्चदशद्वादशांगैः सूर्याचन्द्रमसोः षड्राश्यन्तरं भवति, स च प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः शुक्लः पक्षः, शेषेस्तु प्रतिपदादि-दर्शान्तः कृष्णः पक्षः । शुक्लपक्षे प्रत्यहं चन्द्रस्य कलावृद्धिः कृष्णे च क्षयः । एवं पक्षद्वयेन चान्यो मामो मुख्यो ज्ञातव्यः ।

१ क ख पुस्तके,— [ ]—चिह्नितपादद्वयं नास्ति ।

२ ख पुस्तके,— यावत्कालेन ।

तेनाकार्त्त खनिगमकालमारभ्य चन्द्रस्य प्रतिहादग्रांशप्रयाण-
काक्षक्षितिधिरिति लक्षणं सम्पन्नम् ॥

अन्ये तु चन्द्रस्य प्रत्येककक्षानां वृद्धिचयकाक्षक्षितिधिरिति
वदन्ति । तन्मन्दं, चयवृद्धोर्दयोरननुगमकत्वे^१ नानार्थतापत्तेः,
अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकक्षावशिष्ट इति ह्यन्योन-
परिशिष्टवचने तिथिदये एककक्षायप्रतिपादनाच्च ।

तत्र यस्यां तिथौ यत्कर्म्म विहितं सा तिथिर्यस्मिन् दिने,—

“पृष्ठांशो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराहः पितृणा-
मित्यादिश्रुतिभिः, तथा पृष्ठांश एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजन-
मित्यादिस्मृतिभिश्च” यथायथं विहितेषु दिवा^२ पृष्ठांशमध्याह्ना-
पराह्णरात्रिकालेषु लभ्यते, तत्र काले तस्मिन् दिने तत्तिथौ
कर्म्मनुष्ठानमसंग्रयमेव ।

यदा त्वेका तिथिर्दिनदये कर्म्मयोग्या विहितकाले लभ्यते न
लभ्यते वा तदा कदा कर्म्मनुष्ठानमिति संग्रये युग्मवचनादेव
व्यवस्थामाह गृह्यपरिशिष्टम्,—

युग्माग्निहृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरग्नयोः ।

रुद्रेण दादग्नी युक्ता चतुर्दश्याय पूर्णिमा ॥

प्रतिपदाप्यमावस्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥

युग्माग्नौति द्वितीयाद्वितीये हृतभूतानि चतुर्थीपञ्चम्यौ षण्मुन्योः

१ “ख” अनुगमकत्वे ।

२ “ग” पुस्तके [•] चिह्नितसन्दर्भो नास्ति ।

वष्टीषप्तम्यौ वसुरन्ध्रयोरष्टमीनवम्यौ । प्रथमार्धे वष्टी चार्धः युग्म-
मित्यनेनान्वयो वा ।

इद्रेण द्वादशी युक्ता एकादशीद्वादश्या चतुर्दशीपौर्णमास्या
अमावस्याप्रतिपदौ च एतयोर्द्वयोर्द्वयोस्तिथ्योर्युग्मं परस्पराभिसम्बन्धो
महाफलं तत्र कृतस्य कर्मणो महाफलत्वान्तदपि ।

तथा अथमर्थः,— यस्मिन् दिने द्वितीयायुक्ता द्वितीया स्यात्
सैव कर्माहं न तु पूर्वदिने प्रतिपद्युक्ता तथा द्वितीयायुक्तैव
द्वितीया कर्माहं न तु परदिने चतुर्थीयुक्तेति ।

अतएव “एतद्भुक्तं महाघोर”मित्यादिना व्यस्ततिथेर्निन्दानुवादः
कृतः । एवमन्यासामिति तिथीनां बोद्धव्यम् ।

तथा व्यक्रमुक्तं तच्चैव,—

षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या कृष्णपक्षे चयोदशी ।

‘एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥

एताः षष्ठ्याद्या एतत्परतिथिभिः सप्तम्यादिभिर्युताः, परास्तु
सप्तम्यादयः पूर्व्वेण षष्ठ्यादितिथिना युताः पूज्याः कर्माहं
इत्यर्थः । तिथिशब्दो द्विलिङ्गः ।

अत्र कृष्णपक्षे चयोदशीचतुर्दश्यायुग्मताभिवक्ष्यात् शुक्लचयो-
दश्या अयुग्मत्वमभिहितम् ।

अतएव पूर्व्ववचने चतुर्दश्याय पूर्णिमेत्युक्तम् ।

तथा शङ्करगीतायाम्,—

एकादश्याष्टमी वष्टी द्वितीया च चतुर्विंशका ।

चतुर्दश्याप्यमावस्या उपोष्याः शुः पराविताः ॥

नागविद्धा च या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धां ^१[चयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूतविद्धाप्यमावस्या न यास्या मुनिपुङ्गवैः ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठको श्रुतिः ॥

चतुर्दश्यत्र शुक्ला पूर्ववचनात्, नागतिथिः पञ्चमी,] चयोदश्या चतुर्दशीति शुक्लपक्षविषयं कृष्णपक्षे तयोः पूर्ववचने युग्मताभिधानात् । भूततिथिसचतुर्दशी । तत्र प्रतिपदिद्धा द्वितीया ^२[द्वितीया-] विद्धा चतुर्थ्यपि बोद्धव्या । न यास्येति दैवकर्त्तव्येति शेषः, उपोष्याः स्युरित्यभिधानात् पूर्वोक्तवचनानामपि दैवकृत्यमधिकृत्याभिधानाच्च । अतएव गोपवासमात्रविषयमिदं वचनं, एतदर्थमेव “उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः” इति पुनरुक्तम् । ताः षष्ठ्यादयः ।

तथा व्यक्तमाह जावाशिः,—

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो । ६३ ।

नक्तादिप्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥

दिवा दैवकर्मानुष्ठानेऽहःसु मध्ये युग्मतिथिसंयोगान्तिथयः पुण्याः प्रशस्ताः स्युः, अन्यथाहर्विहिते कर्मानुष्ठानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिः प्रदोषः निशामात्रोपलक्षणं रात्रिप्रते तु रात्रौ युग्मतिथिसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः ।

शिवरहस्ये,—

अष्टम्येकादशी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

१ “ख” पुस्तके [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ [ ] चिह्नितांशो “ग” पुस्तके नास्ति ।

कर्त्तव्याः परमंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण मिश्रिताः ॥

एतानि तु वचनानि व्रतःदावुभयदिने विहितकाललाभे मंगलय
एव । असंग्रहे तु यदिने विहितकाले तिथिलाभस्तस्मिन्नेवेति प्रागुक्तं ।
यत्र तु षट्पञ्चमीव्रतादौ लक्ष्म्यादिपूजनं प्रधानं तदङ्गत्वेनोपवाम-
विधिस्तत्र यस्मिन् दिने पूजनं तत्रैवोपवामो निर्विवाद एव ।

यत्र तु रामनवम्यादावुपवासो देवपूजनञ्च प्राधान्येन द्वयं
विहितं तत्रोपवामस्याहोरात्रमाध्यत्वात् यदिने रात्रावपि युग्म-
तिथियोगस्तत्रैवोपवामस्तत्तिथिविहितं पूजादिकृन्तु व्यस्ततिथावपि
तत्परदिने पूर्व्वान् एव मंगयाभावेन युग्मवचनस्याविषयत्वादिति
व्यक्तमुक्तम् भविष्ये,—

षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।

यतः सप्तमनायेह षष्ठ्यामाङ्गरूपोषणम् ॥

एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः ।

उपामनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा ॥

सप्तम्यामुपवामः सूर्य्यपूजनञ्च विहितं तत्र पूर्व्वदिने युग्मतानु-
रोधात् रात्रिमात्रयोगेऽपि षष्ठीयुक्तैव सप्तम्युपोष्या न तु परदिने
सकलदिनव्यापिन्यष्टमीयुक्ता सप्तमी, यतः साष्टमीयुक्ता सप्तमी
सूर्य्यस्योपामनायार्चनाय भवति तत्रैव पूर्व्वान् सप्तमीलाभात्,^१
पूर्व्वान् एव देवकृत्यविधानात् मंगयाभावात्, मंगये हि युग्म-

१ क., ख., चिह्नितपुस्तकद्वये [ ] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग., पुस्तके । सप्तमीलाभादिति पाठो नास्ति ।

वचनप्रवृत्तिः । उपवासस्वहोरात्रमाध्यत्वादुभयदिनमंग्रये षष्ठ्यां षष्ठी-
युक्तायां सप्तम्यां पूर्वदिनेषु युग्मादरान्मुनय आहुः ।

अत्र यद्यपि सप्तम्यामुपवासः श्रूयते तथापि सप्तमौपदस्य
स्वसम्बन्धहोरात्रोपलक्षकता वचनात्, अन्यथा, अहोरात्राभोजन
एवोपवासपदस्य शक्तत्वादार्षिकसप्तम्यादिव्रतलोपापत्तिः, न खलु
विच्छेदेन द्वादशमप्तमौमहोरात्रव्यापिता सम्भवति ।

एकादश्यामिति यथा द्वादशीव्रते द्वादश्यामुपवासो विष्णुपूजा
च विहितता तत्रैकादशीयुक्तायां द्वादश्यां युग्मादरात्^१ पूर्वदिने
उपवासं कुर्वन्ति, परदिनन्तु द्वादश्यां विष्णूपामनाय तत्रैव
पूर्वाह्णलाभात्, तथेयमपि सप्तमौत्यर्थः ।

यदोभयदिने पूर्वाह्णलाभस्तदा पूजापि तत्रैव युग्मादरेणैवेति
ध्येयम् ॥

एवञ्च यत्रैकस्मिन् दिने विहितकाले तिथिः, साङ्गकर्मार्हा
अन्यदिने विहितकाले किञ्चिदवस्थानात् साङ्गकर्मनिर्हा, तत्र
साङ्गकर्मार्हव्यस्ततिथेरपि ग्रहणं संग्रयाभावेन युग्मवचनाविषयत्वात् ।
विधिना तु साङ्गप्रधानकर्मगोचरतयैव तिथिर्विधीयते तदनर्हा-
यास्तु विधेरेवाप्रवृत्तिः कुतः संग्रयः ।

न चानेनैव युग्मवचनेनान्यतिथिसहायभावेन विहिततिथौ
कर्म विधीयते, अतएव काले खलु समारम्भमकालेऽपि समापये-
दिति वचनमिति वाच्यं । विहिततिथौ साङ्गकर्मणि कृते कर्म-
वैगुण्यप्रसङ्गात् अन्यतिथिसहायभावेनैव विधानात् ।

अन्ये तु, इयमत्र विधीयते एकोऽन्यतिथिनिरपेक्षतया दिख-
ण्डतानिमित्तेन विहिततिथेर्नियमेन विधिः अन्यस्तु तिथ्यन्तर-
सम्बलिततया विहिततिथिरिति वदन्ति । तदयुक्तं, प्रमाणाभावात्
विधिद्वयगौरवाच्च, एकस्मिन् वाक्ये विधिनियमयोरश्रद्धेयत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु नेदं विधायकं युग्मवचनं किन्तु विधिप्राप्तायास्तिथे-
र्दिखण्डतानिमित्तेन नियमविधायकं विधिस्तु साङ्गप्रधानकर्मा-
र्हायामेवेति ।

काले खल्विति वचनस्य अयमर्थः विहिततिथौ कर्मानुष्ठाने
पूर्वाह्णादिप्रशस्तकाले कर्मारभ्य तदहिरप्रशस्तकालेऽपि कर्म
समापयेत् न त्वन्यतिथेः कर्माण्यन्यतिथौ तद्विधिविरोधादिति ।

एवं नक्षत्रस्थायेकदिनसम्बन्धे तद्दिन एव दिनद्वयसम्बन्धे तु
सन्देहे स्नानादौ युग्मविधिः । उपवासे तु,—

उपोन्नितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।

तत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह ॥

इति विष्णुधर्मवचनात्, रात्रिसम्बन्धेन व्यवस्था रात्रौ नक्षत्रस्य
वीर्यवत्त्वात् ।

यत्र तु विशेषोऽस्ति तत्र व्यस्तापि तिथिर्ग्राह्या विशेषानुरोधा-
देव संग्रहाभावात् ।

अग्निपुराणे,—

नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी ।

दशम्यैकादशी विद्धा कुर्वन् जज्ञात् पुराफलम् ॥

दशम्यैकादशी च नोपोष्या सा भवेत्तिथिः ।

अवशेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा ॥

शिवतिथिरष्टमी । अथ 'अवशायोगो विशेषः तदनुरोधाद्वास्त-
तिथेरपि यद्वचम् । यदा त्वभयदिने अवशायोगस्तदा युष्मा-
दरेणैव व्यवस्था ।

तथा वारयुक्तितथौ संग्रहाभावात् व्यक्तेऽपि कर्मानुष्ठानम् ।
यथा देवीपुराणे,—

यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत् ।

तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता ॥

स्नानदानादिकं कर्म सर्वमच्यमुच्यते ।

आदिपुराणे,—

शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत् ।

सप्तमी विजया नाम तच्च दानं^१ महाफलम् ॥

स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च ।

सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥

भविष्ये,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ॥

अमावस्यां यदा वारो भवेद्भूमिसुतस्य च ।

गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥

१ ग,, पुस्तके, अवशायोमविशेषः ।

२ "ख ग" पुस्तकद्वये, दत्तं ।

श्रिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोमहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

श्रिनीवाली चतुर्दशीयुक्ता अमावस्या व्यस्तापि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

श्रय्यात उत्थानमारभ्य मौनिना सतेत्यर्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् सर्वदैव स्नाने मौनविधानादिति । .

एवं बुधाष्टमीव्रताद्यपि ज्ञेयम् ।

वचनात्तु कश्चिद्व्यस्ततिथेरपि ग्रहणम् ॥

यथा भविष्ये,—

काव्यां बिद्धापि सप्तम्या रोहिणीमहिताष्टमी ।

तथा, अलाभे रोहिणीभस्य काव्याष्टम्यस्तगामिनौत्यादि विशेषो वक्ष्यते ।

देवीपुराणे,—

युगाद्या वर्षद्विष्य सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरुदयमीचन्तं न तत्र तिथियुग्मता ॥

एवं माघसप्तमीविहितं स्नानपूजादिकं यस्मिन् दिने अरुणोदयवेलायां सप्तमी तत्रैव कार्यं नात्र युग्मवचनावकाशः ।

यथा भविष्ये,—

सूर्य्योदयतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

अत्र यदा एकस्मिन् दिने रात्रिशेषे सप्तमी तत्रैव परदिन-मभिव्याप्य तत्परदिनेऽपि किञ्चिद्वर्द्धते, तदा अरुणोदयवेलायां

दिनद्वये प्राप्तौ युग्मादरेण व्यवस्येति केचित्, तच्च, तिथिद्वयैक-
दिनमन्वयेनैव अयुगमत्वं व्यस्तत्वं चावश्यं वाच्यं अन्यथा तिथियुग्मा-
व्यवस्था च भवति । दिनव्यवहारस्तु सूर्योदयात् परएव । तदुक्तं
सूर्यमिद्धान्तं ।

उदयादुदयं यावत् सावनाहः प्रकीर्तितमिति ।

ततश्चारुणोदयवेला पूर्वदिनस्यैव तच्च च वर्त्तमाना सप्तमी मग्नपूर्वेव
परदिने किञ्चिदिनिर्गताया एव सप्तम्या व्यस्तत्वं । एवञ्च मग्नपूर्णायां
तिथौ निःसंगयानुष्ठानात् युग्मवचनाप्रवृत्तेः परदिनारुणोदयवेला-
यामपि खानादिकं स्यात् ।

न च पूर्णतिथेरपि युग्मं प्रशस्तं तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति
वचनादिति वाच्यं, व्यस्ततिथ्यपेक्षदैव युग्मतिथेः प्राशस्त्यकथनात्
तदेकवाक्यत्वात्, व्यस्ततिथिनिन्दा हि युग्मतिथिप्रशंसार्था ।

अतएव भविष्ये,—

षष्ठौममेता कर्त्तव्या सप्तमीत्युक्ता, 'नाष्टमौयुतेत्युक्तं । न चात्र
व्यस्ततिथिनिषेधो विधीयते व्यस्ततिथेः शास्त्रतोऽप्राप्तेः वाक्यभेदा-
पत्तेस्तु^१ नापि पर्युदासः युग्मतिथेर्दिशेषत्वेन पर्युदासासम्भवात् ।

सामान्यप्राप्तौ हि पर्युदासः, तस्मात् युग्मतिथिविधेरर्यप्राप्तं
निषेधमनूद्य व्यस्ततिथिनिन्दा तदपेक्षया युग्मतिथिप्रशंसार्था,
अन्यथा षष्टिदण्डात्मिकां पूर्णां तिथिं विहाय परदिने किञ्चि-
न्निर्गतायां युग्मवचनात् व्रतादिकं प्रसज्येत ।

१ क., पुस्तके, नाष्टमौयुक्तं ।

२ ग., पुस्तके • भेदापत्तिश्च ।

वस्तुतस्तु एवमुभयदिने विशेषाभावादहणोदयवेक्षायां यद्यपि
ज्ञानदानादिकमायाति तथापि कपासाधिकरणन्यायेन प्रथमोप-
स्थितस्यैव ग्रहणात् परदिनाहणोदयवेक्षायां ज्ञानादिकमग्रास्तौथं
किन्तु पूर्वदिन एव प्रतीतः ।

एवमपराहविहितव्रतेऽपि दिनद्वयापराह्णे तिथिप्राप्तौ युग्म-
वचनाद्भवत्या ।

रात्रिव्रतेत्यस्यसम्बन्धात् विशेषमाह बौधायनः ।

उदयेतूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्न्यापिनी याद्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

दिनद्वयेत्यस्यसम्बन्धे युग्मादरेण व्यवस्था ।

एकभक्तव्रते मध्याह्नविहितैकभक्तनियम इत्यर्थः । उदये
तूपवासस्येति पूर्वदिने किञ्चिन्मात्रव्यस्ततिथियोगः ततः पूर्ण-
तिथिस्तामः परदिने तु किञ्चिन्मात्रतिथिस्तामस्तथापि पर-
दिन एवोदयगामिन्यामुपवासो युग्मादराजतु व्यस्ततिथियुक्तायां
पूर्णायां ।

तथा भविष्ये,—

ज्ञानोपवासनियमे घटिकैकापि चेद्भवेत् ।

या तिथिः सफला ज्ञेया पित्र्ये चापराहिकी ॥

घटिकार्द्धं चिभागं वा शक्यो दूषयते तिथिं ।

पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा ॥

यत्र तु घटिदृष्टात्मिका पूर्णा तिथिः परदिने च किञ्चि-
न्निर्गता न तत्र युग्मादरः किन्तु पूर्णाथामेवोपवासः ।

यथाह पराशरः ।

चिसन्ध्यव्यापिनौ चां तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र युग्मादरक्षमन्यच हरिवासरात् ॥

दिवाराशोः सन्धिः सन्ध्या, तासु तिसृषु सन्ध्यासु उदये ऽस्तकाखे परदिनोदयकाखे च वर्त्तमाना षष्टिदृष्टात्मिका चा तिथिः सैवोपोज्या, न तत्र परदिनविर्गमे युग्मादरः कार्यः, यस्ततिथ्यपेक्षयैव युग्मतिथेः प्राग्वह्यात् । हरिवासरे एकादश्यान्तु न पूर्णपक्षं किन्तु तत्र वर्द्धितायामेव उपवासः परदिने वचनात्, तथा प्रचेताः,—

पूर्णाष्टेकादशौ त्याज्या दितयं^१ वर्द्धते यदि ।

द्वादश्या पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते ॥

दितयमिति द्वादश्येकादश्या न तु दशम्येकादश्या, पूर्णा त्याज्येति वचनात् पारणालाभे प्रारणयोग्यद्वादश्यालाभ इत्यर्थः ॥

आधुनिकास्तु युग्मपरतिथिषु सप्तम्यादिषु यस्ततिथियोगेऽपि यद्युदयास्तयान्तिस्तदा तत्रैवोपवासः चिसन्ध्यव्यापिनौतिवचनादि-त्याहुः, तस्मिन्, चिसन्ध्यपदानन्वयात् ।

न च मध्याह्नकालोऽपि सन्ध्या अशब्दार्थत्वात्, चिसन्ध्यं यः षष्ठेन्नित्यमित्यत्र तु नित्यपदात् सन्ध्योपासनकालचयलक्षणा, नचात्र तथा प्रमाणाभावात् किञ्च अन्यत्र हरिवासरादिति प्रतिप्रसवो न सङ्गच्छते ।

१ क चिह्नितपुस्तके यथाह पारस्करः ।

२ ख,, ग,, पुस्तकद्वये द्वितीयं ।

यच्च हरिवासरो दादशीतिन्याख्यातं तदप्यशुद्धं । अन्नमाश्रित्य
तिष्ठन्ति सर्वे पापा हरेर्दिने इत्यादिष्वनेकमुनिवचनेष्वेकादशी-
परतयोक्तेः ।

यद्ब्रतं दिवा कियद्रात्रौ कियत् क्रियते तद्ब्रतं दिवारात्रि-
योगिन्यामेव त्रिधौ कार्यं नत्वेकयोगिन्यां विहितकालाज्ञाभात्
अतएव न तत्र युग्मादरः संग्रहाभावात् ।

यथा वायुपुराणे,—

दिवारात्रौ ब्रतं यच्च एकत्रैव त्रिधौ स्मृतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्ब्रतं ब्रतौ ॥

यथा मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्चनं मन्थ्यायां चन्द्रो-
दयेऽर्घ्यदानं मत्तं भोजनञ्च ।

विष्णुधर्माक्षरे,—

देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च धूपद्रौपानुलेपनैः ।

उद्यतस्य च बालेन्दोर्दद्यादर्थं समाहितः ॥

मत्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।

अस्तंगते न भुञ्जीत ब्रतभङ्गभयान्नरः ॥

अस्तङ्गते चन्द्रे, अयञ्च युग्मादरो विधावेव न तु तिथिस्वरूप-
माचोद्देशविहिततैलमांसादिनिषेधेऽपि

निमित्तं कालमाश्रित्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिर्निषेधः कालमाचके ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

ननु यद्येवं संग्रहे युग्मवचनादेव व्यवस्था तदा देवत्ववचन-
विरोधः कथं विहरणीयः,

यथा,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥

सकला सम्पूर्णा यथा निःसंग्रहं ग्राह्या तथेयमकलापि सकला
ज्ञेयेत्यर्थः । एताभ्यां देवत्ववचनाभ्यां स्नानदानव्रतादिषु उदयास्त-
सम्बन्धेन तिथिर्विधीयते ॥

सत्यं सामान्यविशेषन्यायाद्देवत्ववचनस्य युग्मवचनविषयेतरपरत्वं ।
यथा,—

देये पितृणां आहुते तु अग्नौ च जायते यदि ।

तदग्नौ च व्यतीते तु तेषां आहुं विधीयते ॥

इति विशेषवचनदर्शनात् ।

आहुविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सामान्यवचनस्याग्नौचेतरविघ्नविषयत्वमिति ।

ततश्चोभयपक्षदशमीशुक्लत्रयोदशीकृष्णप्रतिपत्स्वखण्डतिथिषु
देवकृत्यसंग्रहे सर्वास्तेव तिथिषु सकलपितृकृत्यसंग्रहे च देवत्व-
वचनाभ्यामेवोदयास्तसम्बन्धेन व्यवस्था अत्रापिपदेन वैदिककर्मा-